

משנתו ההיסטורית של פרופ' גרשם שלום ז"ל

Author(s): י' דן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תשמ"ב), pp. 165-172

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040405>

Accessed: 26/11/2011 15:16

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

משנתו ההיסטורית של פרופ' גרשם שלום ז"ל

מאת יוסף דן

א

ייחודה של משנתו ההיסטורית של גרשם שלום ז"ל הוא בשילוב הנדיר בין הספציפי לבין הכולל. מצד אחד מתרכזים מחקריו של שלום כמעט באופן בלעדי בתחום המיסטיקה היהודית, תחום שעד היום נראה כצר ואיזוטרי, ולא כל שכן בשעה שהחל את מפעלו, כאשר תחום זה נראה צדדי, בלתי חשוב ומזולזל. ומצד שני, האימפליקציות של מסקנותיו של גרשם שלום במחקריו אלה מקיפות את כל תחומי המחשבה היהודית, תרבות ישראל, ההיסטוריה של עם-ישראל, ואף יש להן פועל יוצא משמעותי ומרחיק לכת למדעי הדתות, לתולדות הנצרות ולתולדות הגנוסיס. משנתו משחלבת בתמונת היצירה האנושית בכללה כפי שהיא מצוירת במיתודה של תולדות הרעיונות. גרשם שלום הוכיח במשך שישים שנה של עבודה מחקרית רצופה, מקיפה ושקדנית כי ההתרכזות בפרטים, השקידה על מיצוי של תחום על כל צדדיו, הקפדנות חסרת הפשרות בפיתרון בעיות ביוגרפיות וביבליוגרפיות הקשורות לעתים באישים ממעלה שנייה ושלישית מבחינת מעמדם ההיסטורי, אינה הופכת את המשנה ההיסטורית למשנית וצדדית, אלא דווקא להיפך: גילוייה של האמת ההיסטורית ולו גם בתחום צר לכאורה, יש לה אימפליקציות מתרחבות והולכות המקיפות הן את התרבות הלאומית שבתוכה נוצרה אותה יצירה, והן את הבנת היצירה האנושית בכללה. קשה למצוא בתולדות המחקר במדעי היהדות בדורות האחרונים יצירה מחקרית שעשויה היתה, על פני השטח, להיקלע לסכנה של טריביאליזם, ואשר בכוח היוצא ההיסטורי הכביר של גרשם שלום, הפכה ליצירה המחקרית-ההיסטורית האוניברסאלית ביותר שנוצרה עד עתה בתחומי מדעי היהדות בדורותינו.

בסקירה זו הריני מבקש להבליט דוגמאות אחדות לתרומתו ההיסטורית המיוחדת של גרשם שלום, ולהצביע הן על תפיסותיו המיתודיות והן על מקצת מן התכנים העיקריים שעלו ונתבררו מתוך מחקריו.

ההיקף הכרונולוגי של תחומי מחקריו של גרשם שלום אין לו דומה בתולדות המחקר במדעי היהדות במאה הנוכחית. עיסוקו בראשיתה של המיסטיקה היהודית ובספרות ההיכלות והמרכבה, הוא מחקר בעל השלכות לגבי הבנתה של תקופת המשנה והנחת היסודות להלכה היהודית לדורותיה, ואף לדמויותיהם של אישים מרכזיים בעולם זה — כר' עקיבא ור' ישמעאל. מחקרו הכרונולוגי המפורט של שלום בתחום זה (שעליו הוסיף פרופ' שאול ליברמן יב"א) הוכיח כי יסודותיה של המיסטיקה העברית הקדומה הונחו באותה תקופה שבה נתגבשה המשנה, וכי המימד המיסטי הוא מימד רב משמעות להבנתן

של אגדות שבתלמוד ופרשיות רבות בספרות המדרש. מעטות מקביעותיו של גרשם שלום נתקלו בהתנגדות רבה כל כך כמו הצעתו לכנות את המיסטיקה של ההיכלות והמרכבה בשם 'גנוסיס יהודית'. רבים הצביעו על ההבדלים הבולטים בין מיסטיקה זו לבין רעיונות-היסוד של הגנוסיס הנוצרית כפי שהם ידועים מכתבי אבות הכנסייה, החולקים על הגנוסטיקאים, ומן הספרות הנחקרת והולכת של הגנוסטיקאים הנוצריים עצמם. שלום נתקל כאן באותה אי-הבנה שבה נתקל הכינוי 'מיסטיקה יהודית' ככינוי לקבלה בכללה: היו שטענו כי תורת הזוהר, תורת קורדובירו ושכמותו, אינן מיסטיקה כלל, אלא זוהי תיאוסופיה בעלת גוון סימבולי מיוחד. ואולם שלום הדגיש את המלה 'יהודית'; נטייה גנוסטית היא תופעה כללית, המקבלת גוון מיוחד ושונה בכל מקום בו היא מופיעה, והגנוסיס היהודית שונה באופיה במידה ניכרת מזו הנוצרית, כשם שהמיסטיקה היהודית שונה באופיה במידה ניכרת מן המיסטיקה הנוצרית. הנוהג המקובל, לכנות בשם 'מיסטיקה' סתם את המיסטיקה הנוצרית ואת הדומה לה, ובשם 'גנוסיס' סתם את הגנוסטיקה הנוצרית וכל הדומה לה, לא נתקבל כלגיטימי בעיניו. יש להבין את הגנוסטיקה היהודית בתוך המסגרת היהודית המיוחדת, ורק כך לשפוט את מידת הלגיטימיות של הכינוי, והוא הדין לגבי מיסטיקה — רק ההקשר של תרבות ישראל יכול לאפיין את קווייה הייחודיים של המיסטיקה היהודית, ולא מידת הדמיון לקו-אופי זה או אחר שבמיסטיקה הנוצרית.

מחקריו בספרות ההיכלות והמרכבה שילבו מיסטיקה יהודית קדומה זו במערכת המחקר של אחת התקופות התוססות ביותר בתולדות הדתות, התקופה שבה נוצרו יצירות מרכזיות בספרות החיצונית, ספרות המגילות הגנוזות, ראשית הנצרות וראשית הגנוסיס הנוצרית. אין ספק שהמחקר בתחום זה טרם נסתיים, אך כיום לא יתואר מחקר היסטורי מסכם של תקופה זו בלא היזקקות למסקנותיו של גרשם שלום ובירוריו המעמיקים בצדדים הטכסטואליים, הביבליוגרפיים, הלשוניים והרעיוניים של משנתם של יורדי המרכבה. אחת הבעיות שהטרידה את שלום ביותר היתה זו של הקווים המקשרים בין המיסטיקה הקדומה בתקופת התלמוד לבין התעוררותה של הקבלה באירופה הנוצרית בשלהי המאה הי"ב. בסיכומים האחרונים של תולדות הקבלה אשר כתב, בעיקר בערך 'קבלה' באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית, הקדיש מקום רחב יחסית לבירור השתלשלות הדברים במאות השנים החוצצות בין שני התחומים. אחד ממחקריו האחרונים בעניין זה הוא פירסום הטכסט של 'הבדלה דר' עקיבא', חיבור סוד ומאגיה שחלקו בעברית וחלקו בארמית, שנוצר ככל הנראה בתקופת הגאונים; מחקר זה עתיד לראות אור עתה בכרך היובל, הכרך החמישים, של תרביץ, כתב העת שבו פירסם ממחקריו הראשונים לפני חמישים שנה.

ב

גרשם שלום הדגיש בכל מחקריו כי ראשיתה של הקבלה איננה במקום נידח וצדדי, אלא היא פורצת ומופיעה בתקופה של פריחה ותסיסה תרבותית והיסטורית דווקא במרכז, בלב ליבה של היהדות הרבנית. ההתנגשות בין הפילוסופיה היהודית, שהביאה עולם מחשבה חדש ליהדות, לבין המסורת הישנה, מהווה רקע להופעתו של ספר הבהיר – הספר הראשון של הקבלה אותו זיהה ותירגם גרשם שלום, ולהופעתו של חוג המקובלים הראשון בפרובאנס בבית מדרשו של הראב"ד מפוסקיירא. עם כל השקידה המופלגת על פרטי פרטים, זיהוי ציטטות וקישור רעיונות המצויים במפורז, שקידה שהביאה לכלל הבנה מסוימת במשנתו המורכבת של ספר הבהיר ובתורתו הסבוכה של ראשון המקובלים, ר' יצחק סגי נהור, תמיד ראה שלום את הדברים על רקע היסטורי רחב הרבה יותר. מצד אחד ניסה תמיד לעמוד על התהליכים התרבותיים המרכזיים, ועל המשמעות של הופעת הקבלה לגבי הפולמוס בין הפילוסופיה ומתנגדיה; גילוי וזיהוי בתחום זה הקנו לנו הבנה חדשה, מעמיקה לאין ערוך, של פולמוס רב-משמעות זה. מאידך גיסא, ניסה לחשוף את המקורות והשורשים שמהם ינקו המקובלים את מסורותיהם הסמליות המהפכניות, בעלות האופי הגנוסטי, ששינו את תמונת היהדות בעיני עצמה בהמשך התפתחותה של הקבלה. גם כאן לא כל התשובות מצויות היו בידיו, וכמה וכמה שאלות רחוקות עדיין מפתרונן, אך שלום העמיד הן את עובדות היסוד והן את התבניות העיקריות שבתוך מסגרתן נמשך החיפוש אחר התשובות ליתרת השאלות שהותיר אחריו.

מחקריו של גרשם שלום בתחומי ראשית הקבלה חשפו עולם יצירה תוסס וסוער, מגוון ורב-ניגודים. מיסטיקת הצבעים והמספרים של חוג העיון, חוג יוצרים אנונימי בדרום אירופה בראשית המאה הי"ג, לעומת המיסטיקה ה'נבואית' ובעלת המתח המשיחי, נוסף למיסטיקת אותיות ומספרים מסועפת של אברהם אבולעפיה. המיסטיקה הגנוסטית החרפה של האחים הכהנים, ר' יצחק ור' יעקב בני יעקב הכהן, שבחוגם נתגבשה לראשונה תפיסה קבלית דואליסטית מובהקת, יחד עם יצירתו הקדומה של ר' יוסף ג'יקטיליה, מיסטיקה המיוסדת על ספר יצירה ומושפעת מאבולעפיה. החידה המיוחדת של תורת השמיטות של ספר התמונה העסיקה אותו הרבה, בהיותה גוון מיוחד חסר מקבילות מובהקות בחוגים אחרים, ובצידם – תורת הסוד של חסידי אשכנז, ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס, שפיתחו בנפרד תפיסת עולם היונקת ממקורות פילוסופיים של רב סעדיה גאון ור' אברהם אבן עזרא, אך גבר בהם גוון מיסטי ב'סודות התפילה' שלהם ובתורת אהבת האלהים בכתביהם.

מחקרו המקיף ביותר של גרשם שלום טרם פורסם ואינו מצוי עתה בידיו. זהו מחקר שהחל בו בבואו לארץ, ועסק בו בהתמדה עשרות שנים: מילון הסמלים של ספר הזוהר. ספר הזוהר וכתביו של ר' משה די ליאון עמדו כל השנים במרכז מחקריו, ומילון הזוהר נועד להיות תמצית וסיכום לעמוד-תווך זה שבעבודתו. שלום רשם את סמלי הזוהר הפזורים

בספר, השווה בקפדנות את דרך הופעתן של אותן מילים בחלקים השונים של הזוהר וחשף מתוך כך את גוני המשמעות. אך לא זו בלבד: לגבי כל סמל רשם את תולדותיו, את דרכי הופעתו בספרות הקדומה, הן המיסטית והן המדרשית והעיונית, ובכתבי המקובלים שקדמו לספר הזוהר. לכך הוסיף גם את דרכי השימוש של מקובלים מאוחרים יותר, וכך נעשה מילון הזוהר לסיכום מפורט ומעמיק של תולדות המחשבה המיסטית ביהדות, לשונה וגוני המשמעות בסמליה. יש לקוות כי ימצא הכוח להביא מפעל־אדירים זה לדפוס, ועל־ידי כך לאפשר לציבור החוקרים ללמוד את אחד המחקרים המקיפים והמעמיקים ביותר בתולדות מדעי היהדות.

שאלת זמנו ומקומו של מחבר ספר הזוהר היתה אחת השאלות הקשות עמן התמודד גרשם שלום, ולה הקדיש את הרצאתו בשנת תרפ"ה שהיתה הרצאת הפתיחה של המכון למדעי היהדות, שנה לפני פתיחתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. התחבטותו בשאלה זו היתה קשה, שכן העוצמה הרוחנית הכבירה הגנוזה בספר הזוהר, קשה היה להולמה עם יצירתו של איש יחיד במשך שנים מספר. המשמעת הפילולוגית הקפדנית לה התמסר שלום בכל מחקריו היא שסייעה בידו לפתור שאלה זו, ולהעמיד לאחר שנות מחקר רבות תמונה שלימה ומקיפה של מיבנה הזוהר, חלקיו, רבדיו, מוקדם ומאוחר שבו, סממניו הלשוניים והטרמינולוגיים, ומתוך כך – זיהוי מחברו כר' משה די ליאון, וקביעת הזמן המשוער לחיבורו בשלהי המאה הי"ג. היה זה אחד המבחנים הקשים ביותר שדרשו שילוב מיתודי מעמיק בכל ענפי המחקר ומיזוג דיסציפלינות רבות, ואולם התוצאה היתה מרחיקת־לכת אף היא: הקביעה הכרונולוגית של רבדי הזוהר השונים פתחה בפני ההיסטוריונים מקור היסטורי עשיר ומגוון לתולדותיה של יהדות ספרד בשלהי המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ד (החלקים המאוחרים שבזוהר שנוספו באותה תקופה). כך נתאפשרה הבנה מעמיקה יותר לאין ערוך של המניעים, הלבטים והדחפים שעיצבו את דמותה של התרבות היהודית־ספרדית.

בירור זמנו ומחברו של הזוהר איפשר גם גיבוש תורת הקבלה גופה במשנתו של שלום, ובשורה ארוכה של מחקרים (רובם פרי הרצאות בחברת 'ארנוס' בשווייץ) פרש שלום ביריעה רחבה את תפיסותיהם של המקובלים בסוגיות־יסוד בתורתם, כאשר בדרך כלל משמש הזוהר כיתד מרכזית, והסקירה כוללת את דרכי ההתהוות של הרעיונות מראשיתם בספרות הקדומה, את גיבושם בזוהר ואת דרכי התפתחותם של הדברים אחר הזוהר. שורת הספרים בשלוש לשונות עצמה מתוך הרצאות אלה, שהזוהר ותורתו עומדים במרכזם, מהווה תרומה מעמיקה למדע של תולדות הרעיונות בכלל, ודוגמה מופתית לשילוב של חקר היסטורי, חקר רעיוני וחקר פילולוגי במיטבם, וכיצד הם יכולים להצמיח יחד הבנה מעמיקה בסמלים בעלי משמעות כלל־אנושית וכלל דתית. מחקרים אלה, שגם דרך כתיבתם חיונית, סוערת ומרתקת, היא בלי ספק אחת התרומות המרכזיות של גרשם שלום למדע הדתות ולתולדות הרעיונות.

ג

הפרשה ההיסטורית המרכזית שהעסיקה את שלום מאז שנות השלושים היא תולדות המיסטיקה היהודית, מקבלת האר"י ועד הנדבכים המאוחרים שבתנועה החסידית. לגבי שלום היתה זו יריעה אחת, בת קרוב לחמש-מאות שנה, שראשיתה בהתפתחות הקבלה ערב גירוש ספרד ובעקבות הגירוש, שיאייה הם בהופעת קבלת האר"י, הופעת השבתאות והופעת החסידות, והיא מאפיינת ומעצבת את תולדות המחשבה היהודית ותולדות ישראל בכלל במאה הי"ט ובראשית המאה העשרים. בתוך יריעה מחקרית זו מצויה שאלת דמותם של ימיה הביניים היהודיים והתפתחותם לקראת סיומם — ראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, והניסיון להבין את הדחפים העיקריים שעיצבו את דמותה של היהדות בזמן החדש. אין ספק שבתחום זה תרם גרשם שלום תרומה מכרעת להבנה העצמית של עם-ישראל, תרומה המהדהדת והולכת גם בימינו.

מעמדה של הקבלה נשתנה ערב הגירוש, מצד אחד בגלל ירידתה של הפילוסופיה היהודית, המתחירה העיקרית של הקבלה בתחום התרבות היהודי-ספרדי, ומצד שני בגלל ההתגברות המתמדת של המתח המשיחי במשך המאה הט"ז. גורמים אלה הביאו לאט לאט ליציאתה של הקבלה מן המסגרת האיזוטרית שקבעה לעצמה בימי ר' יצחק סגי נהור, ולראשית הופעתה ככוח משפיע ומעצב של התרבות הגלויה, הציבורית, בגלויות ישראל. המגורשים שנדדו לאיטליה, לטורקיה ולארץ-ישראל, לירושלים ולצפת, הביאו איתם חיוניות חדשה ודחיפה חדשה, שהביאה להתעוררות רוחנית רחבת מימדים, ושיאה — התפתחותה של קבלת האר"י בצפת במחצית השנייה של המאה הט"ז. קבלת האר"י, כפי שהסביר שלום, שימשה מענה רוחני רב תנופה, בעל מימדים מיתיים קוסמיים, למשבר העמוק של הגירוש ולתחושת הגלות החרیפה שנשאו עמם המגורשים וחילוקה גם עם אלה שלא נפגעו מן הגירוש. קבלת האר"י העבירה את משבר הגלות ללב-ליבה של האלוהות, וראתה בפעולת התיקון, שנועדה לתקן משבר זה, פעילות משיחית שעיקרה, קודם כל, גאולת האלוהות, ורק כתוצאה מכך — גאולת האדם מישראל.

תורה זו, שיוצריה ביקשו לשמרה בסוד, פשטה במאה הי"ז במהירות בכל תפוצות ישראל, עיצבה את דמותן של ספרות המוסר וספרות הדרוש שזכו לפריחה גדולה בתקופה זו בעקבות התפתחותן בצפת, ויצרה אווירה תרבותית חדשה בעולמה של היהדות, אווירה שבה ניתן מימד היסטורי לפעילות הדתית היום-יומית. הקבלה הפכה פניה, ומעיסוק מתמיד בסודותיו של מעשה בראשית, שעיקרו חזרה אל נבכי הטרום-היסטוריה, נעשתה לכוח מניע ודוחף לקראת סיומה של ההיסטוריה, לקראת הגאולה המשיחית בעלת המימדים המיתיים והאפוקליפטיים.

על קרקע זו, כפי שהורה שלום, נוצר המשבר השבתאי. בשורתו של נתן העזתי נקלטה בלבבות משום שקבלת האר"י הכשירה את הלבבות לכך, והשגירה את מושגי-היסוד ואת הערכים הרוחניים שמהם ניזונה השבתאות. שנת 1666 ניתנת לתפיסה כשנת הסיום של ימי-

הביניים וכראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, שכן האמונה השבתאית היוותה מאורע מסעיר ומעצב לכל קהילות ישראל, מתימן ועד פולין ומצרים עד אמשטרדם. אין מאורע אחר בתקופות הסמוכות שנגע לכל קהילות ישראל באשר הן.

התסיסה המשיחית השבתאית הפכה למשבר רוחני עמוק בשעה שהמיר שבתאי צבי את דתו, וקטא קטא חמור ביותר, בייחוד בעולם שרבו בו האנוסים שהצליחו להימלט ולחזור ליהדות. היהדות עמדה בפני בחירה: להאמין לאמת הפנימית, הרוחנית, שבבשורתו של נתן העזתי על הגאולה המיידית, בשורה המיוסדת על קבלת האר"י שנעשתה כבר ללשון הסמלים היסודית של המחשבה היהודית; או להאמין למציאות ההיסטורית החיצונית, המציגה מחזה בלתי-אפשרי של משיח הממיר את דתו. בעוד ההיסטוריונים הקודמים ראו בהמרה את סופה של השבתאות, והתייחסו למאה וחמישים השנים הבאות של קיומה כאל 'ספיחים' מוזרים וחסרי טעם, הסביר שלום כי השבתאות כתנועה ממש מתחילה מתוך משבר ההמרה וניזונה ממנו, והיא מייצגת את דביקותו של העם בבשורה הפנימית, הרוחנית, מתוך העדפתה על המציאות ההיסטורית החיצונית. היה זה, כפי שקבע שלום, משבר התמימות, ומכאן ואילך איבדה היהדות — הן זו שדבקה באמונה השבתאית והן זו שהתרחקה ממנה — את אותה תמימות שאיפיינה את ימי הביניים היהודיים. הזמנים החדשים בתולדות ישראל נפתחו מתוך משבר רוחני פאראדוקסאלי, וקלידתם כן קיומם, ממשבר למשבר ומפאראדוקס לפאראדוקס. קשה לפקפק בכך שהבהרתה של סוגיה זו היא אחד ההישגים האינטלקטואליים המזהירים של גרשם שלום, ותרומה בעלת חשיבות מופלגת להיסטוריוגרפיה היהודית של הזמן החדש.

הזרמים הרבים והמגוונים של השבתאות המאוחרת, אלה מהם שנשאו אופי חסידי-שמרני, ואלה מהם שנשאו אופי מהפכני ופורק-עול, העסיקו את שלום שנים רבות, וגם לאחרונה עסק בגיבוש וסיום מחקריו על התנועה הפראנקיסטית. הדמות הפאראדוקסאלית של יהדות אנטינומיסטית צוירה על ידו על-פי דמויותיהם של אישים בודדים, שעקב אחרי פעילותם בקפדנות בלשית, כגון מחקרו המופתי על משה דוברושקה, עליו הרצה בקונגרס העולמי למדעי היהדות ופירסמו מעל במה זו, כמחקרים רבים אחרים בתולדות השבתאות. שלום הוכיח כי פעילותה של האנטינומיה השבתאית לא הסתגרה בגבולותיה של היהדות, אלא פרצה הרחק מעבר לכך, והשפיעה את השפעתה בתוך עולם אירופי תוסס ומפולג בעקבות המהפכה הצרפתית, המלחמות הנפוליוניות וחלוקותיה של פולין. התיזה שהעלה, בדבר הקשר בין האנטינומיה השבתאית ופריצת חומות הגיטו היהודי מבפנים, שאיפשרה את הופעת ההשכלה, הסעירה רבים מקוראיה של המסה 'מצווה הבאה בעבירה' בה הועלתה לראשונה. אך כיום מחוור כי עצם העלאת השאלה תרמה תרומה רבת חשיבות למחקר מעמיק יותר בדמותה ובדרכי התפתחותה של ההשכלה במאה הי"ח ובמאה הי"ט. תפיסה דיאלקטית ומורכבת תפס שלום את החסידות. מצד אחד יש בה משום היענות לאתגר השבתאי שבצילו צמחה התנועה, וממילא שאבה ממנה מקצת מן הדחפים היסודיים שהניעו; ומצד שני התגובה השמרנית והשמרת של החסידות, שניטרלה, לדעת שלום,

את המתח המשיחי והחליפה אותו בפעילות מיסטית אינדיבידואלית של דביקות בתפילה. הפולמוס סביב החסידות, ההתנגשות עם העולם המתנגדי, ריבוי הגוונים והעדות בתוך החסידות, ומעבר לכל אלה — חידת דמותו וחידת תורתו של הבעש"ט, הוצגו על-ידי שלום בקוויהם הכלליים, והם מצפים להמשך המחקר ופירוט התמונה. לפני מפעלו של שלום נתפסה החסידות, הן על-ידי שולליה והן על-ידי המתרפקים עליה, כתופעה מבודדת, תמוהה: התפרצות המונים פתאומית ובלתי-מובנת. מחקריו של שלום קישרוה עם שלשלת המאורעות והמשברים, שראשיתם במתח המשיחי בספרד במאה ה־17, ומכאן ואילך דרך כל הגוונים והתהפוכות של הגירוש, קבלת האר"י, השבתאות והפראנקיזם.

ד

שלושה רבדים למפעלו ההיסטורי של גרשם שלום: האחד — עצם דבריו לגבי תולדותיה של המיסטיקה היהודית והתפתחותה במשך אלפיים שנה, קשריה עם תופעות אחרות והמסקנות העולות מכך לגבי תולדות ישראל ותולדות הדתות והרעיונות. הרובד השני — השלכותיו של כל פרט ופרט, עיוני וביבליוגרפי או ביוגרפי, שחשף שלום, ואשר מיצוי משמעותו בכל תחומיה של תולדות המחשבה, תולדות הספרות וההיסטוריה יימשך בוודאי בשדה המחקר עוד שנים רבות. והרובד השלישי — המשמעות הכללית של מפעלו, גישתו המיתודית, הפילולוגיה הקפדנית שלו והמסקנות הכוללות לגבי האפשרי והבלתי אפשרי בהיסטוריה, מקומם של פאראדוקסים ככוח יוצר בהיסטוריה, ומעמדם של היסטוריונים ונטייתיהם בהבנת ההיסטוריה.

גרשם שלום לא היה מוכן לשאת ולא היה מוכן לסלוח לשקרים מוסכמים. בכל משנתו תקף מניעים פסולים, שהביאו חוקרים לקביעות מוטעות ומטעות, לעתים בחריפות מופלגות ולעתים מתוך הטעיה עצמית. הוא הבחין היטב בין ויכוח ענייני על פירושים של טכסטים, לבין התנגשות בין אידיאולוגיות המוסווה כדיון היסטורי. ביקורתו החריפה את 'חכמת ישראל' היתה שלובה בתחושתו כי הקבלה נדחתה משדה המחקר לא מסיבות מדעיות, או אף מתוך בורות וחוסר עניין, אלא בגלל ניסיונם של בעלי חכמת ישראל לעצב את היהדות בדמות מסוימת, רציונאליסטית ו'טהורה', וכך להביאה לקבורה במחקרים ביבליוגרפיים. הוא חשף את המניעים האמאנסיפאטוריים והאפולוגטיים שהביאו לתפיסה זו, והוקיע את חוסר מהימנותם לעומת העובדות ההיסטוריות. באותה מידה לא יכול היה לקבל את התמונה השיגרית לפיה המשיחיות היהודית היא פרי התלאות והרדיפות שפקדו את עם ישראל, תפיסה האומרת בעצם שכאשר מסוגל העם למחשבה בתנאים של נחת לא תיתכן תופעה משיחית. דעה קדומה זו, שיסודה בבושת-פנים של יהודי לעומת העולם הנכרי (הסוגד לתנועה משיחית קדומה, הנצרות), הביאה לקביעה המוטעית לגבי הכרונולוגיה של התנועה השבתאית וקשריה המדומים עם גזירות ת"ח ות"ט. התאמת העובדות ההיסטוריות לתדמית המונעת על-ידי אידיאולוגיה, הביאה את שלום למחקר מפורט ולהוכחה, על

יסודות היסטוריים מוצקים, מהי האמת ההיסטורית, ותוך כדי כך הוקעת המניעים הפסולים שהביאו היסטוריונים לעיצוב תבניות אנטי-היסטוריות.

גרשם שלום ז"ל נפטר בשעה שפועלים שני תהליכים בקרב חוקרי תולדות ישראל בימי הביניים ובזמן החדש. בצד ממשיכו ותלמידיו הישירים, העוסקים בחקר הקבלה לאור מחקריו, הולך וגובר מספרם של החוקרים, צעירים וותיקים, שאין עיסוקם בתורת הסוד כלל, אך הם ערים היטב לאימפליקציות של מחקרי שלום, על כלל תרבות ישראל ותולדות ישראל. משנתו של שלום חורגת מן הגבולות של האיזוטריקה היהודית, תרתי משמע, וחודרת יותר ויותר אל פרטי המחקר ההיסטורי בעת החדשה, בימי הביניים ובעת העתיקה. לפני שנים לא רבות עדיין מקובל היה שכל בעיה שבתאית או כל ציטאט מן הזוהר היה מופנה אל שלום או אל תלמידיו, כאילו היתה חטיבה עשירה זו בתולדות ישראל נחלתם האיזוטריקה הבלעדית. כיום, כמדומה, גוברת והולכת ההכרה כי ידיעת הטכסט הקבלי — ולא מחקריו של שלום בלבד — היא תנאי הכרחי למחקר ספרותי והיסטורי בתחומים רחבים, וגוברת הנטייה לקראת אינטגרציה מעמיקה של הקבלה בכלל ומשנת שלום בפרט בתוך כלל מדעי היהדות.

התהליך השני הוא התפשטותה של ההשפעה המיתודית של מחקרי גרשם שלום. יחד עם חבריו בני דורו עיצב שלום את דמותו של המכון למדעי היהדות, כמקום שבו נחקרת היהדות בצורה היסטורית, קפדנית, טכטואלית ופילולוגית. היו תקופות — שהדיהן נשמעים גם כיום — שגישה זו זכתה לביקורת חריפה, וחוקרי המכון צויירו כשקועים בפרטי פרטיהם של טכסטים ללא ראיית התמונה ההיסטורית הכוללת. אין ספק שבעשרות השנים בהן תרם שלום תרומה מרכזית לעבודה היומיומית של המכון למדעי היהדות, נתעצבה דמות החוקר וההיסטוריון במכון. ועם שיש גם כיום מבקרים הטוענים כנגד ה'טכטואליות' היתרה המאפיינת את חוקרי המכון בירושלים, הרי גוברת והולכת ההכרה בנכונותה של הדרך. אורחים המגיעים אלינו אומרים לעתים ש'אתם קוראים כתבי-יד כפי שאנחנו קוראים ספרים', כביטוי חיצוני לתביעת השלימות הפילולוגית אותה העמיד בפנינו גרשם שלום. העובדה שמחקריו של גרשם שלום מופרים כיום כביטוי מכסימאלי של המעוף ההיסטורי ושל התנופה האוניברסאלית של המחשבה, מקהה עוקצה של כל ביקורת. שלום הוכיח במעשה, בארבעים ספרים ושש מאות מחקרים, כי לא רק ניתן, אלא גם הכרח, לשלב את המחקר הפילולוגי המפורט עם הראייה ההיסטורית הכוללת, ורק כך יכול כל אחד מן התחומים להגיע לשלימותו. הוא הוכיח כי דווקא הפרט הקטן האמיתי הוא הוא הביטוי לתפיסה האוניברסאלית, ורק הוא יכול לשמש בסיס של אמת להכללה שיש בה אמת. דומה שלקח מיתודי זה, המודגם על-ידי מפעל אדירים היסטורי, הוא מאושיותו של המכון למדעי היהדות, אותו פתח שלום בהרצאתו לפני חמישים ושבע שנים.

מורשת עשירה זו, עניינית ומיתודית, שבוודאי תורחב עם פירסומם של מחקרים נוספים של גרשם שלום שטרם ראו אור, היא אחד ממקורות החיות של המחקר ההיסטורי ושל מדעי היהדות בכלל. לאורם נראה אור, ויהי זכרו ברוך.